

ISSN: 2618-6187

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/anasay>

ERKEN İSLAM FETİHLERİNDE STRATEJİK BİR ÜS: MUSUL'UN FETHİ, İSKÂNI VE JEOPOLİTİK DÖNÜŞÜMÜ (637-750)

A STRATEGIC BASE IN EARLY ISLAMIC CONQUESTS: THE CONQUEST, SETTLEMENT, AND GEOPOLITICAL TRANSFORMATION OF MOSUL (637–750)

Mehmet Ali KAPAR*

Öz

İslam coğrafyacıları tarafından "el-Cezîre" (Yukarı Mezopotamya) bölgesinin kapısı ve Irak ile Şam arasındaki güzergâhın kilit noktası olarak nitelendirilen Musul, erken İslam tarihi boyunca askerî bir garnizon olmanın yanında siyasî ve demografik dönüşümlerin de merkezinde yer almıştır. Bu çalışmanın temel hareket noktası, klasik kaynaklarda Musul'un fethine dair (H 16, 18 ve 20 yılları) rivayetlerdeki kronolojik tutarsızlıkların giderilmesi ve şehrin Emevîler dönemindeki muhalif kimliğinin analiz edilmesidir. Tarihsel süreçte Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasında bir "tampon bölge" iken İslam hâkimiyetiyle birlikte nasıl bir "emsâr" (ordu-şehir) hüviyeti kazandığı ve merkezi otoriteye karşı gelişen Şii ve Hâricî isyanlarında neden bir direniş üssüne dönüştüğü soruları, araştırmanın sorularını ve temel problemini teşkil etmektedir.

Bu çalışma, fethedilmesinden Emevîlerin yıkılışına kadar geçen süreçte (637-750) Musul'u bir bütün hâlinde incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada Taberî, Belâzûrî ve İbnü'l-Esîr gibi temel kaynaklardaki rivayetler, metin tenkidi yöntemiyle karşılaştırılmıştır. Araştırma neticesinde; Rebi' b. Efkel ve İyâz b. Ganm rivayetlerinin aksine, Utbe b. Ferkad es-Sülemî komutasındaki H 20 (641) yılı fethinin tarihsel gerçeklikle en uyumlu rivayet olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca şehrin mekânsal dönüşümü, modern tarihçiliğin "jeopolitik konum" ve "demografik mühendislik" kavramları çerçevesinde ele alınmıştır.

Elde edilen bulgular, Musul'un kendiliğinden gelişen bir yerleşimden ziyade, Hz. Ömer'in stratejik vizyonu ve Vali Herseme b. Arfece'nin stratejik planlamasıyla kurulan garnizon şehir olduğunu göstermektedir. Arap kabilelerinin (Ezd, Tay, Hemdan) bölgeye iskânı, Musul'u İslam devletinin kuzey cephesindeki askerî gücü hâline getirir de bu jeopolitik konum, Emevîler döneminde tersine bir işlev görerek bölgeyi siyasî çalkantıların merkezine taşımıştır. Şehrin Hz. Ali-Muâviye mücadelesindeki değişken tutumu ve muhalif hareketlere (Hucre b. Adî, Muhtar es-Sekafî) sağladığı lojistik destek, Musul'u iktidarın "yumuşak karnı" hâline getirmiştir. Nitekim Emevî hanedanının sonlandırılan Büyük Zap Suyu Savaşı'nın (750) Musul yakınlarında gerçekleşmesi, şehrin bu tarihsel rolünü teyit etmektedir. Neticede bu çalışma ile Musul'un basit bir sınır karakolundan; iktisadî ve mimarî gelişimiyle Abbâsî "Altın Çağı"na zemin hazırlayan bölgesel bir anakente dönüşüm sürecini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Musul, İslam Fetihleri, Emevîler, Jeopolitik, Hâricîler, Utbe b. Ferkad, Emsâr

Article Info

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 28/01/2026

Kabul Tarihi: 25/02/2026

Atıf

Kapar, M. A. (2026). Erken İslam fetihlerinde stratejik bir üs: Musul'un fethi, iskânı ve jeopolitik dönüşümü (637–750). *Anasay*, (33), 104–121.

Research Article

* Doç. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, malikapar@kmu.edu.tr, **ORCID ID** <https://orcid.org/0000-0002-7812-1406> Karaman, Türkiye
Corresponding author: Mehmet Ali Kapar, malikapar@kmu.edu.tr

Abstract

Described by Islamic geographers as the gateway to al-Jazira (Upper Mesopotamia) and the linchpin of the route connecting Iraq and Syria, Mosul was more than just a military garrison in early Islamic history; it was a hub of profound political and demographic transformation. This study focuses on resolving the chronological discrepancies found in classical sources regarding the conquest of Mosul (AH 16, 18, and 20) and analyzing its distinct character as a center of opposition during the Umayyad era. The inquiry is driven by core questions: How did a city that served as a "buffer zone" between the Byzantine and Sassanid empires transform into an amsar (garrison city) under Islamic rule, and why did it evolve into a stronghold for Shi'ite and Kharijite resistance against central authority?

Adopting a holistic approach to the period spanning from the conquest to the fall of the Umayyads (637–750), the research engages in a comparative analysis of narratives from foundational sources such as al-Tabari, al-Baladhuri, and Ibn al-Athir, employing methods of isnad (chain of transmission) and textual criticism. The analysis suggests that, contrary to reports favoring Rib'i b. Afkal or Iyad b. Ghanm, the conquest led by 'Utba b. Farqad al-Sulami in AH 20 (641) is the most historically plausible account. Furthermore, the city's spatial evolution is evaluated through the modern historical lenses of "geopolitics" and "demographic engineering."

The findings indicate that Mosul was not a spontaneous settlement but a deliberate garrison project engineered by the strategic vision of Caliph Umar and Governor Harthama b. Arfaja. While the settlement of Arab tribes (Azd, Tayy, and Hamdan) established the city as the military backbone of the northern frontier, this very geopolitical stance paradoxically turned against the Umayyads, placing the region at the heart of political turbulence. Its oscillating allegiance during the Ali-Muawiya conflict and its logistical support for opposition movements—such as those of Hujr b. Adi and Mukhtar al-Thaqafi—exposed Mosul as the "soft underbelly" of the regime. Indeed, the fact that the Battle of the Great Zab (750), which sealed the fate of the Umayyad dynasty, took place near Mosul confirms this historical pivotality. Ultimately, this article demonstrates Mosul's trajectory from a simple border outpost to a regional metropolis, whose economic and architectural development paved the way for the Abbasid "Golden Age."

Keywords: Mosul, Islamic Conquests, Umayyads, Geopolitics, Kharijites, 'Utba b. Farqad, Amsar

Received: 28/01/2026

Accepted: 25/02/2026

Cite this article as:

Kapar, M. A. (2026). A strategic base in early Islamic conquests: The conquest, settlement, and geopolitical transformation of Mosul (637–750). *Anasay*, (33), 104–121.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction Strategically positioned at the crossroads of *al-Jazira* (Upper Mesopotamia), Iraq, and Azerbaijan, Mosul has long been recognized by classical geographers as a pivotal junction connecting the eastern Islamic lands to the Mediterranean. Unlike static military outposts, the city evolved into a dynamic center for political, demographic, and architectural shifts during the early Islamic period. However, modern historiography has yet to fully resolve the chronological ambiguities surrounding its conquest or sufficiently analyze its transformative role as a hub of opposition during the Umayyad Caliphate. This article investigates Mosul's evolution from a "frontier" (*thughur*) buffer zone between the Byzantine and Sassanid empires into a structured *amsar* (garrison city), and subsequently, into a volatile center of resistance that exposed the vulnerabilities of Umayyad rule.

Methodology To address the discrepancies in conquest narratives—specifically the conflicting dates of AH 16 (637 CE), AH 18 (639 CE), and AH 20 (641 CE)—this inquiry employs a comparative textual analysis of foundational chronicles, including al-Tabari, al-Baladhuri, and Ibn al-Athir. By applying the principles of *isnad* (chain of transmission) and textual criticism, the research evaluates the reliability of these divergent reports. Furthermore, the

study integrates concepts of "geopolitics" and "demographic engineering" to interpret how the spatial reorganization and tribal settlement of the city influenced its long-term political trajectory.

Findings and Discussion A critical re-examination of the primary sources suggests that the most historically consistent account attributes the conquest to 'Utba b. Farqad al-Sulami in AH 20 (641 CE). Narratives crediting Rib'i b. Afkal or Iyad b. Ghanm appear contradictory when contextualized within the broader military movements of the Caliph Umar era. Following the consolidation of Islamic control, the city underwent a profound transformation under the governorship of Harthama b. Arfaja, who can be considered Mosul's "second founder." Acting on caliphal directives to establish a garrison similar to Basra and Kufa, Harthama initiated a comprehensive urbanization program. This included demarcating specific quarters (*khitat*) for Arab tribes—such as Azd, Tayy, and Hamdan—constructing the Great Mosque, and paving the streets with stone, a rare infrastructural advancement for the time. These policies effectively shifted the city's demographic character from a Christian-majority settlement to a fortified Arab-Islamic stronghold.

Yet, the very militarization that secured the northern frontier paradoxically created a hotbed for dissent. The city's distance from the Umayyad capital, Damascus, coupled with its heterogeneous population, turned Mosul into a nexus for anti-government agitation. During the turbulent periods of the First and Second Fitna, the region's loyalty oscillated between rival factions. The execution of 'Amr b. Hamiq—a companion of the Prophet whose head was sent to Damascus in an unprecedented act of political violence—marked a turning point in local sentiment. This event, compounded by the trauma of the Karbala massacre, radicalized the opposition, transforming political Shi'ism into a vengeance-driven movement. Consequently, Mosul became a critical logistical base for the rebellion of Mukhtar al-Thaqafi. The decisive Battle of Khazir (686 CE), fought nearby, saw the defeat and death of the Umayyad commander 'Ubayd Allah b. Ziyad at the hands of Ibrahim b. al-Ashtar, underscoring the region's capacity to challenge central authority. Additionally, the rugged terrain of *al-Jazira* provided an ideal sanctuary for prolonged Kharijite insurgencies led by figures like Shabib and Dahhak.

Conclusion Ultimately, this study demonstrates that Mosul was not a spontaneous settlement but the result of deliberate geopolitical planning by the Rashidun administration. While intended to serve as a bulwark against external threats, its distinct tribal composition and strategic isolation rendered it the "soft underbelly" of the Umayyad state. The city's metamorphosis from a simple border post into the regional metropolis known as *al-Hadba* laid the essential groundwork for the economic and cultural prosperity of the subsequent Abbasid era. It is historically significant that the Battle of the Great Zab (750 CE), which marked the final collapse of the Umayyad dynasty, occurred in the vicinity of Mosul, reaffirming the city's decisive role in the fate of early Islamic empires.

Giriş

Erken İslam fetihleri çoğu zaman askerî başarılar ve idarî teşkilatlanma çerçevesinde ele alınmakta; fethedilen şehirlerin uzun vadede üstlendikleri siyasal roller ise genellikle tali bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Oysa bazı merkezler, yalnızca yeni bir yönetime bağlanan yerleşimler değil, aynı zamanda siyasal gerilimlerin yoğunlaştığı ve iktidar-muhalefet ilişkilerinin şekillendiği mekânlar hâline gelmiştir. Musul, bu yönüyle erken dönem İslam tarihinin dikkat çekici örneklerinden biridir.

Bu çalışma, Musul'un VII ve VIII. yüzyıllar arasında geçirdiği dönüşümü, sıradan bir fetih ve iskân sürecinin ötesinde, çok katmanlı bir tarihsel olgu olarak ele almaktadır. Şehir, fetih sonrasında yalnızca askerî bir üs veya idarî bir merkez olarak değil; sınır güvenliği, askerî sevkîyat, nüfus yerleştirme politikaları ve siyasî denetim mekanizmalarının kesiştiği stratejik bir düğüm noktası hâline gelmiştir. Emevîler döneminde Musul'un kısa sürede muhalefetin yoğunlaştığı bir merkez olarak öne çıkması, bu dönüşümün en görünür sonuçlarından biridir.

Makale, Musul'un fethine ilişkin rivayetleri kronolojik ve bağlamsal bir karşılaştırmaya tâbi tutarak, şehrin erken İslam dönemindeki konumunu yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede, Musul'un "emsâr benzeri" bir yerleşim modeli içinde nasıl şekillendiği ve bu yapının siyasî gerilimlerle hangi noktalarda kesiştiği tartışılmaktadır. Böylece çalışma, Musul örneği üzerinden erken İslam dünyasında mekânın yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda siyasal bir anlam taşıdığına dikkat çekmeyi hedeflemektedir. (Kuzey Mezopotamya'nın İslamlaşma süreci ve yerel elitlerin dönüşümü hakkında detaylı bir analiz için bk. Robinson, C. F., 2000).

1. Tarihsel Arka Plan ve Jeopolitik Konum: Fütihat Öncesi Musul Havzası ve Stratejik Önemi

1.1. Tarihsel topoğrafya ve isimlerin etimolojik analizi: "Mevsıl"den "Hadbâ"ya

Musul'un tarihsel kimliği, yalnızca siyasî ve askerî rolüyle değil, aldığı isimlerin işaret ettiği mekânsal işlevlerle de şekillenmiştir. Şehir, İslam coğrafyacılarının ifadesiyle Yukarı Mezopotamya'nın (el-Cezîre) merkezinde (Şeşen, 1993, s. 509), Irak'ı kuzey bölgelerine bağlayan ana geçit üzerinde yer almakta ve Horasan ile Akdeniz havzası arasındaki geçiş bulunmaktadır. Bu konum, tarih boyunca ona bir "bağlantı noktası" işlevi kazandırmıştır.

Musul, tarih boyunca sahip olduğu jeostratejik konumu isimlerine yansıtmış nadir şehirlerden biridir. Şehrin tarihsel topoğrafyası incelendiğinde, yerleşim merkezinin Dicle nehrinin batı yakasında konumlanmıştır. Nehrin doğu sahilinde yer alan kadim Ninevâ (Ninive/Ninova) ise Asurluların merkezi olup rivayete göre Yunus Peygamber'in yaşadığı şehirdir (Lewis, 2000, s. 77). Musul'un bu harabelerin tam karşısında bir denge unsuru olarak yükseldiği görülür (Kazvîni, 1969, s. 461; Darkot, 1960, s. 768). Hristiyanlığın bölgede yayılmaya başlanmasının ardından Ninova'ya bir alternatif olarak kurulmuş olsa da Musul'un ilk başlarda tam olarak bir şehir hüviyetinde yapılanmaya sahip olduğu söylenemez. Çünkü bu dönemde henüz şehir henüz bir köy ya da kasaba niteliğindeydi (Nu'mânî, 1986, s. 133). Musul'un Ninova'nın karşısında konumlandırılması şehri bir yerleşim yeri olmaktan çıkarıp antik çağın mirası ile İslam medeniyetinin dinamizmini birleştiren bir köprü hüviyetine büründürmüştür.

Musul'un en yaygın ismi olan Mevsıl'ın etimolojik kökeni, Arapça dilbilimi ve tarihsel coğrafya açısından açıklanmalıdır. Arapça "vâ-sa-le" (ulaşmak, kavuşmak, birleşmek) kökünden türetilen ve ism-i mekân kalıbında olan *el-Mevsıl*, kelime manasıyla kavşak noktası, birleşme yeri anlamını taşımaktadır. Ancak bu isimlendirmenin arkasındaki temel saik konusunda kaynaklarda farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bu isim, şehrin Dicle nehri ile onun kollarının birleştiği hidrografik bir noktada bulunmasından dolayı verilmiştir. Diğer ve daha baskın olan görüşe göre ise Musul; kuzey-güney ekseninde Cezîre ile Irak'ı, doğu-batı ekseninde ise Dicle ile Fırat'ı birbirine bağlayan kervan yollarının kesişim noktasında yer alması nedeniyle bu ismi almıştır (Yâkût el-Hamevî, 2011, s. 258). Yâkût el-Hamevî, şehrin bu birleştirici özelliğini daha geniş bir perspektifle ele alarak, Musul'u "doğunun kapısı" sayılan Nîşâbur ile "batının kapısı" durumundaki Dimaşk'a gitmek isteyenlerin zorunlu güzergâhı olarak nitelendirmektedir. Hamevî'ye göre Musul, yollarının yanında Sincâr ile Hadîse'yi, Azerbaycan ile Irak'ı birbirine bağlayan stratejik bir düğüm noktasıdır. Hamevî, Musul'un topraklarının büyüklüğüne ve nüfusun kalabalıklığına dikkati çekmekte ve tarihte eşine az rastlanır bir şehir olarak tarif etmektedir (Yâkût el-Hamevî, 2011, C. 2, s. 262, C. 5, ss. 195-196, 258-259; Sakkâr, 2006, s. 361). Dolayısıyla Mevsıl ismi, tesadüfî bir adlandırma değil, şehrin stratejik önemine binaen verilmiş, bütün beldelerin ulaşım yeri olma vasfını tescilleyen bir tanımdır (Kazvîni, 1969, s. 461).

İslami dönem öncesi ve erken dönem kaynaklarında şehrin farklı isimlerle anıldığı da görülmektedir. Makdisî, bölgenin Arap fütuhâtından önce "Havlân" olarak adlandırıldığını, İslam

ordularının bölgeye hâkim olmasıyla birlikte “Mevsıl” isminin resmîyet kazandığını belirtmektedir (Makdisî, 1906, s. 138-139). Öte yandan Yâkût el-Hamevî, şehrin Sâsânîler (Persler) dönemindeki Farsça isminin “Neverdeşîr” olduğunu kaydederken, Mevsıl adının şehri kuran veya imar eden aynı addaki efsanevi bir hükümdardan gelebileceği ihtimalini de -daha zayıf bir rivayet olarak söylemektedir. Bu çeşitlilik, bölgenin çok katmanlı kültürel yapısının bir tezahürüdür. Etimolojik tartışmalara bir diğer boyut ise iklim üzerinden getirilmiştir. Musul’a “Mevsıl/birleştiren” denilmesinin bir sebebi de, şehrin ne yazın kavurucu sıcaklığını ne de kışın dondurucu soğukunu tam yansıtmayıp, yaz ile kışı birleştiren ılıman ve latif bir havaya sahip olmasındandır. Ayrıca şehrin İslam öncesi dönemdeki stratejik konumu, yerel dillerdeki isimlendirmelere de yansımıştır. Şehir, Süryânice kaynaklarda “Hesna Ebraya-Geçit Kalesi/İbrani Kalesi” olarak anılmaktadır ki bu da şehrin nehrin batı yakasındaki “geçiş ve savunma” fonksiyonunu teyit eden en eski tarihsel kayıtlardan biridir (Yâkût el-Hamevî, 2011, C. 2, s. 262, C. 5, ss. 195-196, 258-259; Sakkâr, 2006, s. 361).

Hamevî’ye göre İslam ülkelerinin en büyük ve meşhur şehirlerinden biri olarak kabul edilen Musul’un literatürde geçen bir diğer önemli lakabı “el-Hadbâ-Kambur/Eğri”dir. Bu lakabı almasının nedeni Dicle nehrinin şehir önündeki kıvrımlı akışı veya şehrin topografik yapısındaki engelerdir (Yâkût el-Hamevî, 2011, C. 2, s. 262, C. 5, ss. 195-196, 258-259; Sakkâr, 2006, s. 361). Ayrıca “Hadbâ/kambur” ismi, şehrin Farslar döneminde inşa edilen, iç kısmında odalar bulunan kalın surlarına atfen de kullanılmıştır. Bu surlar o kadar heybetlidir ki, seyyah İbn Battûta yüzyıllar sonra şehri ziyaret ettiğinde, Hindistan başkenti dışında bu kadar muazzam bir sur sistemi görmediğini belirterek, şehrin “Hadbâ” sıfatını hak ettiğini teyit etmiştir (İbn Battûta, 2000, s. 335).

Musul için kaynaklarda kullanılan sıfatlardan biri de “el-Fayhâ” olup, genişlik ve ferahlık anlamına gelmektedir. Bu yakıştırma da şehrin evlerinin ve avlularının genişliği ile havasının güzelliğine atfen verilmiştir. Bazı kaynaklarda, bölgenin İslam fethinden önce Havlân (veya Hûlân) adıyla bilindiği, Arapların bölgeye yerleşmesiyle birlikte bu ismin terk edilerek Mevsıl adının yaygınlaştığı ifade edilmektedir. Şehrin Dicle nehrinin akış yönü ve arazinin topografik yapısı nedeniyle aldığı el-Hadbâ lakabı ise, özellikle edebî metinlerde ve yerel kültürel anlatılarda Musul ile özdeşleşmiş bir niteleme olarak karşımıza çıkmaktadır. Havlân’dan Neverdeşîr’e, oradan Mevsıl ve Hadbâ’ya uzanan bu isimlendirme süreci; Musul’un salt bir yerleşim yeri değil, Irak’ın kapısı, Horasan’ın anahtarı ve Azerbaycan’ın güzergâhı olarak dünya tarihindeki jeopolitik ağırlık merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir (Yâkût el-Hamevî, 2011, s. 262; Le Strange, 1905, s. 86; Honigmann, 1971, s. 738-741). Neticede bir şehrin farklı adlarla anılması, onun tarihsel sürekliliğine ve kültürel katmanlılığına işaret etmektedir.

1.2. İki imparatorluk arasında bir "uç" bölgesi: Sâsânî-Bizans mücadelesinde Musul

İslamiyet’in zuhurundan hemen önceki yüzyılda Musul ve çevresi (Cezîre-i İbn Ömer ve Ninevâ hattı), dönemin iki süper gücü olan Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu ile Sâsânî İmparatorluğu arasındaki küresel mücadelenin en sıcak temas hattını oluşturmaktaydı. Coğrafi konumu itibarıyla Musul, Bizans’ın doğu sınırını, Sâsânîlerin ise batı sınırını teşkil eden, sürekli el değiştiren ve her iki imparatorluk için de hayati öneme sahip bir tampon bölge niteliğindeydi. Zira Musul askerî bir üs hüviyetinin yanı sıra, Basra Körfezi’nden gelen ticaret mallarının Anadolu ve Suriye’ye dağıldığı, İpek Yolu’nun kuzey hattını kontrol eden canlı bir ticaret limanıydı. Şehir, her dönemde bu ticarî canlılığını korumuş, doğu-batı eksenindeki kervanların vazgeçilmez durağı olmuştur.

Tarihsel süreçte Asur Devleti’nin başkenti Ninevâ’nın mirası üzerine kurulan bölge, Asurluların yıkılmasından sonra sırasıyla Perslerin, Büyük İskender’in, Selefkilerin ve nihayetinde Sâsânîlerin hâkimiyet sahasına girmiştir (Tellioglu, 1996, s. 3). Ancak İslam fethinin hemen öncesindeki siyasî atmosferi belirleyen asıl dinamik, 7. yüzyılın başlarında zirveye ulaşan Bizans-Sâsânî savaşlarıdır. Özellikle 627 yılında meydana gelen Ninevâ Savaşı, bölgenin kaderini değiştiren en kritik dönüm noktalarından biri olmuştur. Bu savaş öncesinde Sâsânîler, bölgedeki

stratejik derinliklerini artırmak amacıyla, Bizans resmî doktrini (Ortodoksluk/Melkâilik) ile çatışma halinde olan Monofizit Hristiyanları kendi saflarına çekmeye çalışmış, böylece Bizans'ı içeriden zayıflatmayı hedefleyen bir 'mezhep diplomasisi' yürütmüşlerdir (Ostrogosky, 1981, s. 96).

Ancak 627 yılındaki Ninevâ Savaşı, İmparator Herakleios komutasındaki Bizans ordusunun kesin zaferiyle sonuçlanmıştır. Savaşın ardından 628 yılında imzalanan antlaşma ile Sâsânîler, daha önce istila ettikleri bölgelerden çekilmek zorunda kalmış ve Bizans orduları Ninevâ şehrine kadar ilerleyerek Musul üzerindeki Sâsânî nüfuzunu kırmayı başarmıştır (Ostrogosky, 1981, s. 96). Bu askerî hezimet, Sâsânî İmparatorluğu'nun çöküş sürecini hızlandırmış, İran içlerindeki siyasî otoriteyi sarsmıştır. Bizans açısından ise bu zafer, Şark hâkimiyetini perçinleyen bir başarı gibi görünse de, aslında her iki devletin de askerî ve ekonomik olarak tükenmesine yol açmış, bölgeyi yaklaştırmakta olan İslam fetihleri karşısında savunmasız bırakmıştır. Kaynakların ifadesiyle bu savaş, "birbirleriyle çarpışan iki devletten birinin (Sâsânîler) hemen hemen yıkılmak üzere olduğunu gösteren" bir yolculuğun başlangıcıdır (Barthold, 1973, s. 93).

Sâsânîlerin bölgedeki otoritesinin zayıflaması, yerel halk üzerindeki baskıcı politikalarının daha da görünür hale gelmesine neden olmuştur. Zerdüştlüğü (Mecusîlik) devlet dinî olarak benimseyen Sâsânî kısıraları ve devlet yönetiminde etkili olan Mecusî din adamları; bölgede yaygın olan Hristiyanlık, Yahudilik, Sabîlik, Budizm ve Maniheizm mensuplarına karşı hoşgörüsüz bir tutum sergilemişlerdir. Bu dinî baskı ortamı, bölge halkının Sâsânî yönetimine karşı derin bir hoşnutsuzluk beslemesine ve alternatif bir siyasî otorite arayışına girmesine zemin hazırlamıştır. İslam ordularının bölgeye ulaştığında yerel halktan ciddi bir direniş görmemesinin, hatta bazı durumlarda iş birliği yapmasının (Müslüman Araplarla kurulan ırkî ve ticarî ilişkiler) temelinde, Sâsânîlerin bu baskıcı ve dışlayıcı devlet-toplum ilişkisi yatmaktadır (Kapar, 2018, s. 5).

1.3. Fethin öncesi sosyokültürel doku ve dinî demografi

Stratejik bir geçiş noktası olan Musul, bereketli topraklarıyla bölgenin iâşe merkezi konumundaydı. Tarihsel kaynaklar, Musul ve çevresinin (özellikle el-Cezîre bölgesinin), sahip olduğu verimli araziler sayesinde adeta bir "tahıl ambarı" vazifesi gördüğünü kaydetmektedir. İbn Havkal'a göre Musul ve çevresinde tarımsal üretimin büyük kısmını tahıl ziraatı oluşturmaktadır. X. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Musul'un arpa ve buğdaydan elde ettiği yıllık gelir yaklaşık altı bin kur, pamuktan elde edilen gelir ise yaklaşık üç yüz kur seviyesindedir (İbn Havkal, 1938, s. 217). Şehir, Dicle nehri vasıtasıyla yapılan nehir taşımacılığı (kelekler) sayesinde, ürettiği tahılı ve ticarî emtiayı güneye, Bağdat ve Basra körfezine kadar ulaştırma imkânına sahipti. Bu ticarî ve zirai potansiyel, şehrin "Mevsıl" (kavşak) isminin hakkını veren iktisadî bir boyuttur.

İslam fethinden önce Musul, askerî bir sınır bölgesi olmakla birlikte, aynı zamanda kozmopolit bir inanç merkeziydi. Bölgenin demografik yapısı, Sami kökenli yerli halklar (Ârâmîler/Süryânîler), İran kökenli unsurlar ve bölgeye göç eden Arap kabilelerinin karışımından oluşmaktaydı. Bölgenin kutsal kabul edilmesinin kökeninde Müslümanlar tarafından sâlih bir kimse olarak kabul edilen, Hristiyanlara göre ise St. George diye bilinen Aziz Circîs'in mezarının burada bulunması yatmaktadır (Tümer, 1993, s. 26). Ancak şehre asıl kimliğini veren unsur, Hristiyanlık olmuştur. MS II. yüzyıldan itibaren Musul'da güçlü bir Hristiyan kolonisi mevcuttu. Bu koloni, zamanla kurumsallaşarak Bizans döneminde Asur Piskoposluğunun merkezi hâline gelmiş ve İslam fethine kadar Hristiyan kimliğini muhafaza etmiştir (Sakkâr, 2006, s. 361-362). Şehirde ayrıca az miktarda bir Yahudi nüfusu da bulunmakta, bu topluluklar kendilerine ait mahallelerde yaşamaktaydı (Belâzurî, 2013, s. 378).

Dinî çeşitlilik ile birlikte bölgenin etnik haritasını şekillendiren en önemli dinamik, Arap kabilelerinin kuzeye doğru süregelen göçleridir. İslamiyet öncesinde Urfa'ya kadar uzanan geniş

bir alanda bazı Arap kabilelerinin etki sahası mevcuttu. Özellikle İyâd, Tağlib ve Nemir gibi Hristiyan Arap kabileleri, Cezîre bölgesinde yoğunlaşmış hem Sâsânîlerle hem de Bizans ile ticarî ve askerî ilişkiler geliştirmişlerdi. Musul'daki yerli Hristiyan halk ile bu Arap kabileleri arasında kurulan dil ve ırk yakınlığına dayalı münasebetler, ticarî ortaklıklarla pekişmişti (Sarıçam, 2001, s. 496; Fayda, 2020, s. 145-150).

Anlatılan bu demografik yapı, İslam fetihlerinin stratejisini de doğrudan etkilemiştir. Hz. Muhammed'in Mekke'de başlayan tebliğ süreci, Medine'ye hicretle devletleşmeye evrilmiş ve Arabistan Yarımadası'nı siyasî birliğe kavuşturmuştur. Ancak İslam devleti yarımada dışına taşıdığına, karşısında homojen bir düşman değil; Sâsânî baskısından bunalmış yerli halklar ve akrabalık bağları kurabileceği Arap kabileleri bulmuştur. Nitekim Hz. Ebubekir döneminde başlayan ve Hz. Ömer döneminde hız kazanan fetih hareketlerinde, Musul ve çevresindeki bu sosyolojik altyapı, Müslümanların işini kolaylaştıran bir faktör olmuştur. Özellikle İyâd kabilesi gibi grupların, bazen Bizans/Sâsânî saflarında yer alıp (örneğin Aynüttemr Savaşı'nda) bazen de taraf değiştirerek İslam ordularıyla etkileşime girmesi, bölgenin kaygan zeminini göstermektedir (Sarıçam, 2001, s. 496). Hatta Velîd b. Ukbe'nin Cezîre seferi sırasında (638), İslam ordularına katılmayıp Bizans topraklarına göç etmeye kalkan Benî İyâd kabilesi mensuplarının, Hz. Ömer'in İmparator Herakleios'a yazdığı diplomatik bir mektupla geri istetilmesi ve 4000 kişinin geri gönderilmesi hadisesi, bölgedeki Arap unsurların Müslümanlar için ne kadar stratejik bir nüfus kaynağı olarak görüldüğünün kanıtıdır (Sarıçam, 2001, s. 496).

Sonuç olarak, İslam orduları Musul kapılarına dayandığında şehir; Asur ve Pers medeniyetlerinin mirasını taşıyan, Hristiyan piskoposluk merkezi olan, Yahudi mahallelerini barındıran, çevresi Arap kabileleriyle kuşatılmış ve Sâsânî-Bizans savaşlarından yorgun düşmüş, siyasî otorite boşluğu yaşayan “açık bir şehir” konumundaydı. Bu durum, şehrin fethini ve sonrasındaki hızlı İslamlaşma/Araplaşma sürecini açıklayan en önemli tarihsel altyapıyı oluşturmaktadır.

2. İslam Hâkimiyetinin Tesisi: Fetih Süreci, Kronolojik Tartışmalar ve İdarî Yapılanma

2.1. Fetih rivayetlerinin tenkidi ve tarihlendirme problemi: Hicrî 16, 18 ve 20 yılları arasında bir analiz

İslam tarih yazıcılığının erken dönem kaynakları, Musul ve çevresinin Hz. Ömer devrinde (634-644) İslam topraklarına katıldığı hususunda ittifak halindedir. Ancak fethin kesin tarihi, harekâtın yönü ve orduyu yöneten komutanın kimliği konusunda kaynaklar arasında belirgin ihtilaflar mevcuttur. Belâzurî, Taberî ve İbnü'l-Esîr gibi müelliflerin eserlerinde dağınık halde bulunan rivayetler incelendiğinde, fetih tarihi için H 16 (637) (İbnü'l-Esîr, 1987, s. 479-480), H 18 (639) (Zehebî, 1987, s. 186; İbnü'l-Esîr, 1987, s. 480; Hitti, 1989, s. 238) ve H 20 (641) (Belâzurî, 2013, s. 378; Kudâme b. Cafer, 1981, s. 381; İbnü'l-Esîr, 1987, s. 480) yılları olmak üzere üç farklı tarih ve bu tarihlerle eşleştirilen üç farklı komutan “Rebî” b. Efkel, İyâz b. Ganm ve Utbe b. Ferkad” öne çıkmaktadır (Taberî, 2018, C. 4, s. 44-46). Musul'un idarî tarihini doğru kurgulayabilmek için bu rivayetlerin metin tenkidi yöntemleriyle analiz edilmesi elzemdir.

2.1.1. Erken tarihli rivayetler ve tutarsızlıklar: Rebî' b. Efkel (H 16) ve İyâz b. Ganm (H 18)

Kronolojik olarak en erken tarihli rivayet, fethi H 16 (637) yılına ve Rib'î b. Efkel el-Anzî'ye atfetmektedir. Bu anlatıya göre, Irak cephesindeki kritik Tekrit zaferinden sonra Abdullah b. Mutemm; Rib'î b. Efkel'i Tağlib, İyâd ve Nemir kabilelerinden oluşan bir kuvvetle kuzeye sevk etmiş ve Musul için yapılacak seferi Rib'î b. el-Efkel'in sorumluluğuna vermiştir (Taberî, 2018, C. 4, s. 45-46, 49-51, 60). Hedef, o dönemde “el-Hisneyn/İki Kale” olarak bilinen ve Dicle'nin iki yakasında birbirini kontrol eden Ninevâ (Doğu Kalesi) ile Musul (Batı Kalesi) mevkiidir (İbnü'l-Esîr, 1987, s. 479-480). Abdullah b. Mutemm'in “Onlar durumdan haberdar olmadan üzerlerine git” talimatıyla hareket eden Rib'î, ani bir baskın stratejisi izlemiş ve kaleleri

kuşatmıştır. Musul halkı başlangıçta kapıları kapatıp savunma pozisyonuna geçse de İslam ordusunun kararlılığı karşısında direnişin fayda etmeyeceğini anlayarak barış (sulh) istemek zorunda kalmışlar ve yapılan anlaşmanın sonunda zimmi statüsüne girerek şehri teslim etmişlerdir (Taberî, 2018, C. 4, ss. 44-46; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 2, ss. 479-480). Bu rivayetin en dikkat çekici detayı, fethin ardından elde edilen ganimet miktarıdır. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre, bölgenin zenginliği o denli fazladır ki, her bir süvarinin payına üç bin dirhem, piyadeye ise bin dirhem ganimet düşmüştür; beşte birlik devlet payı (humus) Medine'ye gönderilmiştir. Ayrıca bu anlatı, Musul'un haracını toplamak üzere Arfece b. Herseme'nin görevlendirildiğini iddia etmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 2, ss. 479-480). Arfece, Ezd kabilesinin Bârik koluna mensup kumandan ve devlet adamı olan Yemenli bir sahâbîdir. Becile halkı içerisinde İslâmiyet'i ilk kabul eden olduğu kabul edilmektedir. Daha önce Ridde olayları (11/632) sebebiyle hazırlanan ordulardan birinin başında Mehre ve Uman bölgesine gitmiş sükûneti sağlamayı başarmıştı (Önkâl, 1981, s. 354).

Ancak Rib'i b. Efkel rivayeti, tarihsel gerçeklik ve idarî mantık açısından ciddi çelişkiler barındırmaktadır. İlk olarak Rib'i b. Efkel'in askerî kariyeri incelendiğinde, onun Mezopotamya içlerinden ziyade diğer cephelerde aktif olduğu, şayet bölgeye girdiyse bile bunun kalıcı bir fetihten ziyade keşif amaçlı bir akın olduğu anlaşılmaktadır (Şibli, 1928, s. 186). İkinci ve en büyük çelişki ise Arfece b. Herseme'nin konumuyla ilgilidir. Kaynakların "Musul'un ikinci kurucusu" olarak nitelediği ve şehri imar eden kişi olarak kabul ettiği Arfece, bölgeye H 20 (641) yılından sonra, Utbe b. Ferkad'ın Azerbaycan seferine çıkmasının ardından vali olarak atanmıştır. Dolayısıyla Arfece'nin H 16 yılında, henüz fethedilmemiş veya istikrara kavuşmamış bir bölgede haraç memuru olarak bulunması tarihsel kronolojiye aykırıdır (Belâzurî, 2013, s. 378; Kudâme b. Cafer, 1981, s. 382; İbnü'l-Fakîh, 1967, s. 129; Tellioğlu, 1996, s. 9).

İkinci rivayet grubu ise fethi H 18 (639) yılına ve Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın komutanlarından İyâz b. Ganm'a hamletmektedir. Cezîre fatihi olarak bilinen İyâz'ın bölgedeki faaliyetleri yadsınmazsa da Musul'u bizzat fethettiği iddiası zayıftır. İslam devlet geleneğinde fetheden komutanın genellikle o bölgeye vali olarak atanması teamüldür; ancak İyâz'ın Musul valiliği yaptığına dair kaynaklarda hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Üstelik İyâz b. Ganm'ın H 20 yılında vefat ettiği göz önüne alındığında, Musul gibi stratejik bir merkezin fethini, idarî yapılanmasını ve iskânını bu kadar kısa sürede tamamlaması mümkün görünmemektedir (Çubukcu, 2001, ss. 498-499). Ayrıca Musul'un fethinin Cezîre'nin genel fethinden yaklaşık üç yıl sonra gerçekleştiği bilgisi, H 18 tarihine gölge düşürmektedir (Tellioğlu, 1996, s. 9).

2.1.2. Kesinleşen fetih ve askerî harekâtın detayları: Utbe b. Ferkad (H 20/641)

Mevcut rivayetlerin sıhhat dereceleri karşılaştırıldığında, tarihsel bağlamla en uyumlu ve en güçlü rivayetin H 20 (641) yılında Utbe b. Ferkad es-Sülemî tarafından gerçekleştirilen fetih olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu görüşün en güçlü dayanağı, Utbe'nin kaynaklarda bölgenin ilk valisi olarak zikredilmesi ve kendisinden sonra gelen Arfece'nin selefi olduğunun belirtilmesidir (İbnü'l-Fakîh, 1967, s. 129).

Utbe b. Ferkad komutasındaki İslam ordusunun harekât planı, bölgenin coğrafi yapısına uygun olarak kademeli bir strateji izlemiştir. Ordu önce Dicle'nin doğu yakasında bulunan ve "Doğu Kalesi" olarak bilinen Ninevâ üzerine yürümüş ve burayı kılıç zoruyla (anveten) fethetmiştir. Ninevâ'nın düşmesi, nehrin karşı kıyısındaki Musul (Batı Kalesi) halkı üzerinde büyük bir psikolojik baskı oluşturmuştur. Utbe, Dicle nehrini geçerek Batı Kalesi'ni kuşatma altına aldığı anda, Musul halkı direnmenin faydasızlığını kavrayarak teslim olma yolunu seçmiştir. Yapılan anlaşma şartlarına göre; şehirde kalmak isteyenlerin cizye (baş vergisi) ödemesi, gitmek isteyenlerin ise serbestçe şehri terk etmesine izin verilmesi kararlaştırılmış ve şehir barış yoluyla (sulhen) İslam topraklarına katılmıştır (Taberî, 2018, C. 4, ss. 44-46).

Utbe b. Ferkad, Musul merkezini aldıktan sonra fetih hareketini durdurmamış, bölgeyi tam anlamıyla bir askerî üs hâline getirmek için çevre operasyonlarına girişmiştir. Kuzey Irak coğrafyasının engebeli yapısına rağmen el-Merc, Bâhüzerâ, Bâazrâ, Hibun, el-Hannâne, el-Ma'alle ve Dâmir gibi yerleşimleri tek tek ele geçirmiş, özellikle "Kürtlere ait bütün kaleleri" itaat altına almıştır (Belâzurî, 2013, s. 378; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 2, ss. 479-480). Harekât alanını genişleterek Tekrit, Tirehan, Bacerma, Şehrezur, es-Sarneğan ve Derabaz bölgelerine kadar uzanan Utbe, Haze (Hazzâ?)'ye bağlı Bâneâsâ (*Bânâthâ* veya *Bâneâthâ*)'yı da fethetmiştir (Belâzurî, 2013, s. 378; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 2, ss. 479-480). Ordunun muhafız birliği komutanı Salih b. Ubâde el-Hemdânî ise Tellu's-Şehârice (Şehârice Tepesi) ve Benî'l Hirreyn'e kadar ilerleyerek bölge güvenliğini sağlama almıştır. Bu geniş çaplı operasyonlar sonucunda Urmiye, Havr, Huveyy ve Selema gibi Azerbaycan sınırındaki bölgelerin haraçları da Musul'a bağlanmış, şehir artık basit bir sınır karakolu olmaktan çıkıp bölgesel bir vergi ve yönetim merkezi konumuna yükselmiştir (Belâzurî, 2013, s. 378).

2.2. Askerî üstün şehir devletine: iskân siyaseti, mekânsal kurgu ve "emsâr"laşma süreci

İslam fetihlerinin ardından fethedilen topraklarda kalıcı hâkimiyet kurmanın en etkili aracı, "emsâr" adı verilen ordu-şehirlerin inşası olmuştur. Basra, Kûfe ve Fustat örneklerinde olduğu gibi, Musul da bu politikanın bir ürünü olarak yeniden tasarlanmıştır. Müslüman orduları H 20 yılında bölgeye girdiğinde, Musul'u klasik manada bir şehir olarak tanımlamak güçtü. Antik Nînevâ'nın yıkıntıları karşısında; bir kale, birkaç manastır, yerli Hristiyanların dağınık evleri ve bir Yahudi mahallesinden müteşekkil olan yerleşim, kentsel bütünlükten yoksundu. İslam idaresi, bu stratejik noktayı devraldıktan sonra, onu devletin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden inşa ve ihya etmiştir (Belâzurî, 2013, s. 378; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 2, ss. 479-480).

Musul'un bir "emsâr" olarak kurgulanması, İslam şehircilik tarihindeki diğer örneklerden (Basra ve Kûfe) belirgin bir farklılık arz eder. Basra ve Kûfe tamamen boş bir arazide kurulan "çadır-şehirler" iken; Musul, mevcut kadim yerleşimlerin (Nînevâ kalıntıları, manastırlar ve köyler) yanı başında gelişen ve yerli nüfusu dışlamadan onları sisteme entegre eden bir garnizon modelidir. Hz. Ömer'in emriyle gerçekleştirilen bu yapılanma, Chase Robinson'un da işaret ettiği gibi, Arap fatihlerin yerel seçkinler ve mevcut tarımsal altyapı ile kurduğu pragmatik ilişkinin mekânsal bir tezahürüdür (AlSayyad, 1991; Djait, 1986).

2.2.1. İkinci ve gerçek kurucu: Herseme b. Arfece ve stratejik planlama

Musul'un kentsel dönüşümündeki baş mimar, Utbe b. Ferkad'ın Azerbaycan seferi için şehirden ayrılmasının ardından Hz. Ömer tarafından vali olarak atanan Herseme b. Arfece el-Bârikî'dir (Belâzurî, 2013, s. 378; Kudâme b. Cafer, 1981, s. 381; İbnü'l-Fakîh, 1967, s. 128; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 2, s. 480). Kaynakların ittifakla Musul'un ikinci kurucusu saydığı Herseme, Hz. Ömer'in doğrudan talimatlarıyla hareket etmiştir. Halife Ömer, Musul'un jeopolitik önemini kavramış ve Herseme'ye; "Nînevâ'ya karşı Musul'u; Basra, Kûfe ve Fustat gibi Müslümanların bir garnizon şehri hâline getir" emrini vermiştir (Belâzurî, 2013, s. 378; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 2, ss. 479-480). Bu emirle birlikte Musul, bir mülki idare merkezi olmanın yanında, Bizans ve Sâsânî bakiyelerine karşı kuzey cephesini tahkim edecek bir askerî karargâh olarak da tasarlandığını göstermektedir.

Herseme, bu vizyon doğrultusunda şehrin yerleşim planını (hatta) yeniden çizmiştir. İlk iş olarak şehrin hudutlarını tespit etmiş, arazi tahsisleri yaparak şehre yeni Arap yerleşimciler "mukatile" getirtmiştir (Belâzurî, 2013, s. 378; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 2, s. 479-480). Bu iskân politikası, bölgenin demografik yapısını Araplar lehine değiştirirken, askerî lojistik kapasitesini de artırmıştır. Şehir planlamasında İslam şehirciliğinin temel prensipleri uygulanmış; merkeze Cuma namazlarının kılınacağı ve siyasî otoritenin temsil edileceği daha sonraları ulu cami olarak adlandırılacak büyük bir cami inşa edilmiştir. Utbe b. Ferkad döneminde Hevâzin mahallesinde yapılan ve günümüzde Camiü'l-Musaffa olarak bilinen ilk mescidin ardından, Herseme'nin

yaptırdığı bu merkez cami, şehrin kamusal alanını tanımlayan ana öge olmuştur (Belâzurî, 2013, s. 327; İbnü'l-Fakîh, 1967, ss. 123-124).

Şehrin savunma sisteminin merkezini oluşturan ve kaynaklarda “Kılayât” veya “Baştabya” olarak da geçen iç kale, şehrin güvenliğinin belkemiğidir. Emevîler döneminde tahkim edilen bu yapılar, sonraki asırlarda Zengîler tarafından daha da geliştirilecek olan savunma mimarisinin temelini oluşturmuştur (Gündüz, 2020, ss. 363-367).

2.2.2. Kabile esaslı mahalleleşme ve altyapı yatırımları

Musul'un mekânsal örgütlenmesi, Arap kabile yapısının şehre yansması şeklinde tezahür etmiştir. Fethin ilk aşamasında şehrin çeperlerinde kurdukları çadırlarda yaşayan Arap unsurlar, Herseme'nin planlamasıyla kalıcı konutlara ve düzenli mahallelere geçiş yapmışlardır. Bu mahallelerin tanziminde “kabile asabiyesi” belirleyici olmuştur. Her kabileye belirli bir bölge (hatta) tahsis edilmiş, böylece aynı kabilenin mensupları aynı sokak ve mahallede ikamet ederek sosyal dayanışmayı sürdürmüşlerdir. Bu durum, şehrin çok merkezli ama tek otoriteye bağlı bir yapıda büyümesini sağlamıştır (Zeydan, 1976, ss. 220-221).

Herseme b. Arfece'nin imar faaliyetleri cami ve konut inşasıyla sınırlı kalmamış, şehrin altyapısı ve güvenliği de tahkim edilmiştir. Musul'un yakınındaki Hadîse mevkiini de benzer bir planlamayla şehir görünümüne kavuşturan Herseme, bölgeyi bir bütün olarak kalkındırmayı hedeflemiştir. Şehir, daha sonraki Emevî valileri döneminde (örneğin Said b. Abdülmelik ve İbn Telid) surların onarılması, yolların taşla kaplanması gibi ek yatırımlarla (Belâzurî, 2013, s. 477) gelişmeye devam etse de temel kentsel morfoloji, Herseme döneminde atılan temeller üzerinde yükselmiştir. Musul; Taberhan, Sinni, Hadise, Merc, Cuhayn, Mahlebiye, Bartulle gibi çevre yerleşimlerin merkezi hâline gelmiş, Ninevâ ile kurulan köprü bağlantısıyla da nehrin iki yakasını birleştiren bir anakent kimliği kazanmıştır (Yâkût el-Hamevî, 2011, s. 196; Tellioglu, 1996, s. 23).

Herseme'nin imar vizyonu, dönemin standartlarının üzerindedir. Kaynaklar, onun şehri kurarken kabilelere arazi tahsis etmekle kalmadığı, cadde ve sokakları da taşla döşettiğini kaydetmektedir. O dönemde Hicaz ve Irak şehirlerinde dahi nadir görülen bu altyapı çalışması, Musul'un geçici bir ordugâh değil, kalıcı bir medeniyet merkezi olarak tasarlandığının en somut göstergesidir. Ayrıca Herseme'nin şehre ilk etapta 4.000 kişilik bir Arap nüfusu (Ezd, Tay, Kinde ve Abdülkays kabilelerinden) yerleştirdiği bilinmektedir (Sakkâr, 2006, s. 361).

Son tahlilde, H 20 yılındaki fetih ve akabinde Herseme b. Arfece'nin uyguladığı iskân politikaları; Musul'u Dicle kıyısındaki sıradan bir yerleşimden, İslam ordularının kuzeye açılan kapısı ve bölgenin tartışmasız idarî merkezi olan “el-Hadbâ”ya dönüştürmüştür.

3. Siyasî Çalkantıların Merkez Üssü: İç Savaşlar, Muhalefet Hareketleri ve Emevî İktidarının Sonu (656-750)

3.1. Hulefâ-yi Râşidîn döneminin sonu ve ilk kırılma: Hz. Ali ve Muâviye ekseninde Musul

Hz. Osman'ın hilafetinin ilk altı yıllık sükûnet döneminin ardından başlayan ve ikinci altı yılında kargaşaya dönüşen süreç, İslam devletinin iç dinamiklerini derinden sarsmıştır. Özellikle Azerbaycan, Ermenistan ve Mısır gibi stratejik bölgelerin ortasında yer alan Musul, Hz. Osman döneminde siyasî istikrarını korumuş görünse de, halifenin şehadetiyle patlak veren kriz, şehri kaçınılmaz bir çatışmanın içine sürüklemiştir. Hz. Ali'nin hilafeti devrılmasıyla başlayan Cemal ve Sıffin savaşları, Müslüman toplumu parçalarken, Musul ve el-Cezîre bölgesi bu mücadelenin en sıcak cephelerinden biri hâline gelmiştir. Bölgenin demografik yapısı, bu siyasî kutuplaşmada belirleyici olmuştur. Musul halkının ekseriyeti başlangıçta Hz. Ali'ye biat edip onun safında yer alsada bölgede azımsanmayacak bir Muâviye taraftarı kitle ve fırsat kollayan kabileler mevcuttur (Tellioglu, 1996, s. 10).

Sıffin Savaşı'nın (657) askerî ve siyasî olarak kesin bir sonuç vermemesi ve Hakem Olayı'nın yarattığı meşruiyet krizi, Muâviye b. Ebu Süfyân'ın elini güçlendirmiş; gözünü Irak ve Cezîre'nin kontrolüne dikmiştir. Bu dönemde Musul, Dimaşk (Emevî) ve Kûfe (Alid) merkezli iki güç arasında sıkışan bir tampon bölge ve nüfuz sahası konumundadır.

H 39 (659) yılı, bölgedeki askerî hareketliliğin zirveye ulaştığı tarihtir. Muaviye, Abdurrahman b. Kabâs komutasındaki bir orduyu Cezîre'yi itaat altına almak üzere göndermiştir. Buna karşılık Hz. Ali'nin bölgedeki valisi veya komutanı olarak faaliyet gösteren Şebîb b. Âmir, stratejik bir hamleyle Kûfe'den destek istemiştir. Yardıma gelen Kümeyl b. Ziyâd ile güçlerini birleştiren Şebîb, Muaviye'nin ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmış, geri çekilen kuvvetleri Fırat nehrinin ötesine kadar takip etmiştir. Şebîb b. Âmir'in Baalbek'e kadar uzanan akınları ve bölgedeki Muâviye taraftarlarını sindirmesi, Hz. Ali'nin askerî kapasitesini gösterse de savaş hukuku açısından ilginç bir uyarıya da konu olmuştur. Şebîb'in muhaliflerin mallarına ve hayvanlarına el koyması üzerine Hz. Ali, onu bizzat uyararak savaş aletleri ve bineklerin alınabileceğini ama sivil mülkiyete dokunulmaması gerektiğini emretmiştir. Bu anekdot, dönemin savaş ahlakını yansıtmaları bakımından önemlidir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 3, ss. 388-389).

Askerî başarılar yukarıda anlatıldığı gibi bölgenin kontrolünde önemli bir yer tutmuş olsa da siyasî sadakati garanti etmemiştir. Muaviye'nin "yıpratma savaşı" stratejisi, bölgedeki kabile dengelerini sürekli sarsmıştır. Hâris b. Nimre et-Tenûhî komutasındaki Şam birliklerinin Dârâ'ya kadar ilerleyip Tağlib kabilesinden esirler alması, bölgedeki en güçlü kabilelerden biri olan Tağliboğulları içinde bölünmeye yol açmıştır. Bir grup Tağlibli Muâviye safına geçerken, diğerleri Hz. Ali'ye sadık kalmıştır. Bu iç çekişme, Hz. Ali'nin bölgeye gönderdiği idareci Abdurrahman'ın (Cüzam kabilesinden), Muâviye safına geçen Tağliblilerle girdiği tartışma sonucu öldürülmesiyle kanlı bir boyuta taşınmıştır.

H 40 (660) yılına gelindiğinde, Muaviye'nin baskısı daha da artmıştır. Numan b. Beşîr komutasındaki iki bin kişilik Şam kuvveti, Aynü't-Temr bölgesine saldırarak Hz. Ali'nin valisi Mâlik b. Ka'b'ı kuşatmıştır. Mâlik'in askerlerinin büyük kısmı korkup kaçarken, o az sayıda adamıyla kaleye sığınmış ve acil yardım istemiştir. Kûfelilerin isteksizliğine rağmen Hz. Ali'nin Mihnef b. Süleyman komutasında gönderdiği elli kişilik küçük ama seçkin bir birlik, taktiksel bir manevrayla (büyük bir ordunun öncü kuvveti izlenimi vererek) kuşatmayı yarmayı başarmıştır (Taberî, 2018, C. 5, ss. 149-150). Ancak tüm bu direnişlere rağmen, Muaviye'nin bizzat ordusuyla Musul'a gelip bir süre konaklaması ve ciddi bir direnişle karşılaşmaması, Hz. Ali'nin şahadetine giden süreçte bölgenin psikolojik olarak Emevî hâkimiyetini kabullendiğini göstermektedir.

3.2. Emevî iktidarı ve muhalefetin radikalleşmesi: Hucre b. Adî'den Kербela'ya

Hz. Ali'nin şahadeti ve ardından Hz. Hasan'ın, Müslüman kanının daha fazla dökülmesini engellemek adına hilafetten feragat etmesiyle (H 41 / 661) kurulan Emevî Devleti, görünürde İslam coğrafyasındaki siyasî ikiliği sonlandırmıştır (Taberî, 2018, C. 5, s. 178-182). İslam tarihinde Amû'l-Cem'a (Birlik Yılı) olarak isimlendirilen bu süreç, fiili bir ateşkes sağlamış olsa da toplumsal tabanda gerçek bir uzlaşma üretememiştir. Aksine, Muâviye b. Ebu Süfyân'ın kurduğu merkeziyetçi Şam yönetimi ile Irak (Kûfe/Basra) merkezli muhalefet arasındaki gerilim, yeraltına inerek daha radikal bir kimlik kazanmıştır. Bu gerilimin en belirgin noktası, iktidarın meşruiyetini Ehl-i Beyt karşılığı üzerinden konsolide etme çabası olmuştur.

Muaviye, devlet otoritesini tesis etmek adına atadığı valilere, hutbelerde Hz. Ali'yi kötölemelerini (sebb) ve Hz. Osman'ın faziletlerini öne çıkarmalarını emretmiştir. Bu politika, özellikle Hz. Ali taraftarlarının (Şiatu Ali) yoğun olduğu Kûfe'de büyük bir infiale yol açmıştır. Kûfe valiliğine atanan Muğîre b. Şu'be, siyasî dehası ve diplomatik manevralarıyla bu emri daha yumuşak bir üslupla geçiştirmiş, doğrudan çatışmadan kaçınarak bir yıl boyunca şehri sükûnetle yönetmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 3, ss. 472-473). Ancak onun ölümü veya görevden ayrılmasıyla yerine atanan Ziyâd b. Ebîh, Emevî idaresinin "demir yumruğu" olarak sahneye çıkmıştır. Ziyâd, sefelinin aksine, muhalefeti sindirmek için şiddet ve baskıyı bir yönetim aracı olarak kullanmış,

Hız. Ali'ye yönelik karalama kampanyasını sistematik hale getirmiştir (Hasan, 1987, s. 82; Aycan, 2013, ss. 480-482).

Emevîlerin bu baskıcı politikalarına karşı gelişen ilk örgütlü sivil direniş, Kûfe'nin önde gelen sahabelerinden ve takva ehli (zühd) simalarından Hucr b. Adî el-Kindî'den gelmiştir. Hucr b. Adî, valilerin hutbelerdeki hakaretlerine açıkça itiraz etmiş, bu uygulamanın İslam ahlakına ve Hız. Peygamber'in sünnetine aykırı olduğunu cami ortasında haykırıştır. Bu itiraz, dinî bir tepki olmanın yanında Emevîlerin meşruiyetine yönelik siyasî bir meydan okuma olarak algılanmıştır (Bozkurt, 1998, ss. 277-278).

Vali Ziyâd b. Ebîh, Hucr ve etrafındaki kitleyi önce tehdit ve vaatlerle kendi safına çekmeye çalışmış, ancak başarılı olamayınca sert bir takibat başlatmıştır. Hucr b. Adî yakalanarak Şam'a gönderilmiş ve orada idam edilmiştir. Ancak Ziyâd, bu hareketi yalnız lider kadrosuyla sınırlı bireysel bir isyan olarak görmemiş; Hucr'un arkadaşlarına ve destekçilerine yönelik geniş çaplı bir süreklilik avı başlatmıştır. Bu ortamda Kûfe'de barınma imkânı bulamayan muhalifler, merkezi otoritenin görece zayıf olduğu, coğrafi yapısı (dağlık ve engebeli) itibarıyla saklanmaya müsait olan çevre bölgelere kaçmak zorunda kalmışlardır. Bu sığınakların başında ise Musul ve el-Cezîre bölgesi gelmekteydi (Hucr b. Adî ve muhalefeti ile ilgili olarak bk. Taberî, 2018, C. 5, ss. 268-300; Söylemez, 2004, ss. 31-48, Bozkurt, 1998, ss. 277-278).

Hucr b. Adî'nin en yakın dava arkadaşlarından biri olan Amr b. Hamık el-Huzaî, Ziyâd'ın takibinden kurtulmak amacıyla yanına Rifa'a b. Şeddad'ı da alarak Musul'a kaçmıştır. Amr b. Hamık, bir muhalif, Hız. Peygamber'i görmüş bir sahâbî ve Hız. Osman dönemindeki olaylara adı karışmış tartışmalı bir figürdü. Musul'un sarp dağlarında bir mağarada gizlenen Amr, burada hem Emevî askerlerinden korunmaya çalışmış hem de bölgedeki yerel unsurlardan (muhtemelen Alid sempatizanı aşiretler) destek aramıştır. Ancak Musul'un o dönemki valisi, Muaviye'nin kız kardeşinin oğlu (yeğeni) olan Abdurrahman b. Osman es-Sekafî, istihbarat ağı sayesinde Amr'ın yerini tespit etmiştir. Osman es-Sekafî'nin asıl adı Abdurrahman b. Osman es-Sekafî olup İbn Ümm'ül-Hakem olarak da tanınırdı. Amcası Muaviye'nin politikalarına sadık, sert mizaçlı bir idareciydi. (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 3, s. 483). Amr b. Hamık, valinin askerleri tarafından kuşatılan mağarada hasta ve bitkin bir halde yakalanmıştır. Yanındaki arkadaşı Rifa'a b. Şeddad ise, atına atlayarak kuşatmayı yarmış ve kaçmayı başarmıştır (Taberî, 2018, C. 5, s. 281; İbnü'l-Esîr, C. 3, 1987, s. 483; Tellioğlu, 1996, s. 15).

Yaralı ve hasta bir halde valinin huzuruna çıkarılan Amr b. Hamık için Vali İbn Ümmü'l-Hakem, kendi inisiyatifiyle karar vermek yerine durumu bir mektupla Şam'a, Halife Muaviye'ye bildirmiştir. Muaviye'nin cevabı, dönemin kısas anlayışını ve siyasî intikam hırsını yansıtan, hukuk tarihine geçecek nitelikte "*O, Osman'ı dokuz yerinden mızrakla öldürdüğünü iddia etmişti. Sen de onu dokuz yerinden mızrakla!*" şeklinde bir emir vermiştir. Bu emir üzerine Amr b. Hamık, Musul'da halka açık bir şekilde, vücuduna saplanan dokuz mızrak darbesiyle infaz edilmiştir (Taberî, 2018, C. 5, s. 282). Ancak trajedi infazla sınırlı kalmamıştır. İbn Ümmü'l-Hakem, Emevî otoritesinin gücünü göstermek ve muhaliflere gözdağı vermek amacıyla Amr'ın başını kestirmiştir. Kesik baş, Şam'a Muaviye'ye gönderilmiş olup; İslam tarihi kaynakları bu olayı, "İslam tarihinde bir şehirden diğerine (Musul'dan Şam'a) gönderilen ilk kesik baş" olarak kaydetmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 3, ss. 478-491; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, 1995, s. 145; Ya'kubî, 1992, C. 2, ss. 231-232; Söylemez, 2004, s. 41). Bu uygulama, daha sonraki dönemlerde (özellikle Kerbelâ sonrasında) Emevîlerin sıkça başvuracağı bir korku politikasına dönüşecektir.

Amr b. Hamık'ın cesedinin akıbeti ise Musul'un toplumsal hafızasında derin izler bırakan bir başka detaydır. Kaynaklar, cesedin Musul'daki es-Subaî kilisesinin (veya manastırının) hemen yanına defnedildiğini aktarmaktadır. Bir sahâbînin ve siyasî bir figürün Hristiyan mezarlığına veya kilise haziresine defnedilmesi, Emevî idaresinin muhalifi 'dinden çıkmış/ası' olarak yaftalama çabası olabileceği gibi, yerel Hristiyan halkın bu siyasî mağdura sahip çıkması şeklinde de okunabilir. Zira Musul halkı, Emevî valilerinin bu gaddarlığını unutmamış; bu mezar yeri

sonraki yıllarda bir ziyaretgâh hâline gelmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 3, ss. 478-491; Tellioglu, 1996, s. 15).

Muaviye'nin vefatı (H 60/680) ve oğlu Yezîd b. Muaviye'nin veliaht tayin edilerek tahta geçmesi, İslam tarihinde saltanat sistemine geçişin resmileşmesi anlamına geliyordu. Yezîd dönemi, babasının diplomatik manevralarından yoksun, kaba kuvvet ve baskıya dayalı bir yönetim anlayışıyla başlamıştır. Yezîd, babasının vasiyetinin aksine Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Ömer gibi otorite figürlerinden zorla biat alma yoluna gitmiştir.

Özellikle Haşimîleri (Ehl-i Beyt ailesini) sindirme politikası, Yezîd döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu politikanın en acı sonucu, H 61 (680) yılında Hz. Hüseyin ve ailesinin Kerbela'da susuz bırakılarak şehit edilmesidir. Kerbela hadisesi, İslam dünyasının her köşesinde olduğu gibi Musul ve el-Cezîre bölgesinde de derinden etki oluşturmuştur. Ancak Musul için bu olayın anlamı daha derindir. Çünkü Musul, Kûfe'ye giden yolların kuzey bağlantısı üzerinde olup bölge halkı (özellikle Arap kabileleri ve Mevâlîler), Hz. Hüseyin'in Kûfeliler tarafından davet edilip sonra yalnız bırakılması sürecini yakından takip etmiştir.

Emevîlerin Hz. Peygamber'in ailesine reva gördüğü bu muamele, Musul'daki muhalif damarı radikal bir biçimde dönüştürmüştür. O güne kadar Hz. Ali'nin siyasî haklarını savunma (Teşeyyu) düzeyinde olan muhalefet; Kerbela'dan sonra intikam (Se'r) temelli, teopolitik ve askerî bir karaktere bürünmüştür. Hz. Hüseyin'in mazlumiyeti, bölgedeki Emevî karşıtı gruplar (Alidler, Mevâlîler ve hatta bazı Hristiyan unsurlar) için ortak birleştirici bir sembol hâline gelmiştir. Bu psikolojik atmosfer, çok geçmeden patlak verecek olan İkinci Fitne döneminde, Musul'u Abdullah b. Zübeyr ve özellikle Muhtar es-Sekafi isyanının en stratejik cephelerinden biri yapacaktır. Kerbela'da dökülen kan, Musul ovasında Emevî iktidarını sarsacak büyük bir isyan dalgasını (Tevvâbûn ve Muhtar hareketi) mayalamıştır (Yiğit, 2012, ss. 49-50).

3.3. İkinci fitne ve üçlü iktidar savaşı: Zübeyrîler, Emevîler ve Muhtar es-Sekafi

Emevî Halifesi Yezîd b. Muaviye'nin ani ölümü (H 64 / 683) ve ardından oğlu II. Muaviye'nin kısa süren iktidarı sonrası hilafetten çekilmesi, İslam dünyasında "İkinci Fitne" olarak adlandırılan büyük bir otorite boşluğu yaratmıştır. Şam merkezli Emevî hanedanı meşruiyet krizine girerken, Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr, Hicaz ve Irak başta olmak üzere İslam coğrafyasının büyük bölümünde biat almayı başarmıştır. Bu süreçte Musul ve el-Cezîre bölgesi, Şam (Emevîler), Mekke (Zübeyrîler) ve Kûfe (Şîî/Muhtar) arasında sıkışan, ittifakların sürekli değiştiği kaygan bir zemin hâline gelmiştir.

Musul'un bu dönemdeki siyasî tercihini belirleyen temel dinamik, Arap kabileleri arasındaki Kays (Kuzey Arapları) ve Kelb (Güney/Yemen Arapları) rekabeti olmuştur. Muâviye döneminde devlet kademelerinde Kelb kabilesinin (Yemen kökenliler) ayrıcalıklı bir konuma sahip olması, Musul ve Cezîre bölgesinde yoğun olarak yaşayan Kays kabilelerini (Kays-Aylan) rahatsız etmiştir. Emevî otoritesinin sarsılmasıyla birlikte Kayslılar, Kelb hâkimiyetindeki Şam yönetimine tepki olarak Abdullah b. Zübeyr'in safına geçmişlerdir (Akyürek, 2016, s. 97).

İttifakın bir sonucu olarak Abdullah b. Zübeyr, bölgenin kontrolünü sağlamak amacıyla H 63 (682-683) yılında Muhammed b. Eş'as b. Kays'ı Musul valisi olarak atamıştır. Muhammed b. Eş'as, bölgedeki Kays kabilelerinin desteğini arkasına alarak Emevî etkisini kırmış ve Cezîre halkını Zübeyrî yönetimine bağlamıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 4, s. 209). Ancak bu hâkimiyet, ideolojik bir tabandan ziyade kabile asabiyetine dayandığı için kırılgan bir yapı arz etmiştir. Nitekim çok geçmeden sahneye çıkacak olan yeni bir aktör, dengeleri altüst edecektir.

İslam tarihinde bir dönüm noktası olan Muhtar es-Sekafi hareketi, Kûfe'de iktidarı ele geçirdikten (H 66 / 685) sonra etkisini hızla kuzeye, Musul'a doğru yaymıştır. Muhtar'ın 'Allah'ın Kitabı, Peygamber'in Sünneti, Ehl-i Beyt'in İntikamı ve Zayıfların Savunulması' şiarıyla başlattığı hareket, özellikle Arap olmayan Müslümanlar (Mevâlî) arasında büyük bir yankı bulmuştur. Emevî aristokrasisi ve Arap kabile elitizmi tarafından ikinci sınıf vatandaş muamelesi

gören, ganimetten ve yönetimden dışlanan Mevâlîler, Muhtar'ın eşitlikçi ve mehdist söyleminde kendilerine bir kurtuluş yolu görmüşlerdir (Taberî, 2018, C. 5, s. 608-622; Watt, 1981, ss. 53-54; Yiğit, 2020, s.54-55).

Muhtar, stratejik öneme sahip Musul ve Cezîre bölgesini ele geçirmek için Abdurrahman b. Said b. Kays'ı vali olarak atamıştır. Bu sırada Musul'da bulunan Zübeyrî valisi Muhammed b. Eş'as, Muhtar'ın Kûfe'deki gücünün ve halk tabanındaki desteğinin farkında olduğu için çatışmaya girmekten kaçınmıştır. Şehri terk ederek Tikrit'e çekilen Muhammed b. Eş'as, gelişmeleri bir süre buradan izlemiş, ancak Muhtar'ın gücünün önüne geçilemeyeceğini anlayınca ona biat etmeyi tercih etmiştir. Böylece Musul, savaşı bir şekilde Muhtar'ın, dolayısıyla Ehl-i Beyt intikamcılarının kontrolüne girmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 4, s. 209; Tellioglu, 1996, s. 17). Ancak bu, fırtına öncesi sessizliktir.

Musul'un Muhtar'ın eline geçmesi, Şam'daki yeni Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân için kabul edilemez bir tehditti. Abdülmelik hem Irak'ı geri almak hem de Emevî iktidarını yeniden tesis etmek amacıyla, Kerbela katliamının baş mimarı ve dönemin en acımasız komutanı Ubeydullah b. Ziyâd'ı büyük bir orduyla Cezîre üzerine göndermiştir.

H 66 (686) yılında Musul sınırlarına dayanan Emevî ordusuna karşı Muhtar, önce Yezid b. Enes komutasında 3.000 kişilik bir öncü birlik sevk etmiştir. Yezid b. Enes, 9 Zilhicce 66 tarihinde meydana gelen ilk çatışmada, kendisinden sayıca çok üstün olan Emevî birliklerini taktiksel bir başarıyla yenilgiye uğratmışsa da hastalığı nedeniyle savaş meydanında vefat etmiştir. Onun yerine geçen Verkâ b. Azib el-Esedî, Emevî ana ordusunun büyüklüğü karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır (Taberî, 2018, C. 6, ss. 47-49).

Bu geri çekilme, Emevîlerin Musul'u kısa süreliğine işgal etmesine yol açsa da Muhtar'ın cevabı gecikmemiştir. Muhtar, Kûfe'deki iç karışıklıkları bastırdıktan sonra, en güvendiği komutanı ve ünlü sahâbî Mâlik el-Eşter'in oğlu İbrahim b. Eşter'i, 7.000 kişilik seçkin bir orduyla (çoğunluğu "Haşebiyye" denilen sopalı Mevâlî askerleri) Musul üzerine göndermiştir. İki ordu, Musul'a 5 fersah (yaklaşık 25-30 km) mesafedeki Hâzir Irmağı kıyısında, Büyük Zap Suyu yakınlarında karşılaşmıştır (10 Muharrem 67 / 6 Ağustos 686). Hâzir Savaşı olarak bilinen bu muharebe, Emevî tarihinin en ağır hezimetlerinden biriyle sonuçlanmıştır. İbrahim b. Eşter, askerî dehasını konuşurarak ordusunu piyade ve süvari olarak mükemmel tanzim etmiş; savaşın en kritik anında Emevî ordusunun merkezine yaptığı ani bir saldırıyla düşman saflarını yarmıştır. Kaynakların ifadesine göre, Emevî komutanı Ubeydullah b. Ziyâd'ın çadırına kadar giren İbrahim, onu "bir kılıç darbesiyle ikiye bölerek" öldürmüştür. Savaşta Ubeydullah'ın yanında, Husayn b. Nümeyr ve Şurahbil b. Zil-Kela gibi Emevîlerin önde gelen komutanları da öldürülmüştür (Dîneverî, 2017, s. 295; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 4, ss. 238-241).

İbrahim b. Eşter, Ubeydullah b. Ziyâd'ın kesik başını Kûfe'ye, Muhtar'a göndermiş; Muhtar da bu başı Hz. Hüseyin'in oğlu İmam Zeynelabidin'e göndererek Kerbela'nın intikamının alındığını ilan etmiştir. Bu zafer, Muhtar'ın prestijini zirveye taşıdığı gibi, Musul'u da Nusaybin, Sincar ve Dara ile birlikte hareketin kuzeydeki yıkılmaz kalesi hâline getirmiştir (İbn-i Habîb, 2018, s. 491).

Siyasetin kaygan zemini, zaferden kısa süre sonra kendini göstermiştir. H 67 (687) yılında Muhtar es-Sekafi, Kûfe'de Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Mus'ab b. Zübeyr tarafından kuşatılmış ve öldürülmüştür. Bu olay üzerine Musul'da bulunan ve bölgenin fiili hâkimi olan İbrahim b. Eşter, lidersiz kalmış ve iki ateş arasında bırakılmıştır. Hem Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân hem de Mus'ab b. Zübeyr, bu güçlü komutanı kendi saflarına çekmek için mektuplar yazarak valilikler vaat etmişlerdir. Abdülmelik, "Bana katılırsan Irak'ın tamamını sana veririm" derken; Mus'ab, "Bana itaat edersen, fethedeceğin Suriye topraklarının valiliği senindir" teklifinde bulunmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 4, ss. 249-250; Tellioglu, 1996, s. 19).

İbrahim b. Eşter, babasının Hz. Ali safındaki geçmişini ve Emevîlere olan düşmanlığını göz önünde bulundurarak Zübeyrîlerin (Mus'ab'ın) safına geçmeyi tercih etmiştir. Ancak bu ittifak, Emevîlerin kararlı ilerleyişini durdurmaya yetmemiştir. Abdülmelik b. Mervân, iç cephedeki sorunları hallettikten sonra bizzat ordusunun başına geçerek Irak üzerine yürümüştür. H 72 (691) yılında Deyrû'l-Câselik mevkiinde yapılan savaşta, Mus'ab b. Zübeyr ve İbrahim b. Eşter, ordularındaki Iraklı birliklerin ihaneti sonucu mağlup olmuş ve savaş meydanında hayatlarını kaybetmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 4s, s. 292-297; Özaydın, 1995, s. 487).

Bu zaferle birlikte Abdülmelik b. Mervân, tüm İslam coğrafyasında (Hicaz hariç) otoriteyi yeniden tesis etmiştir. Halife, Musul'un stratejik önemini ve isyan potansiyelini göz önünde bulundurarak idarî yapıda köklü değişikliklere gitmiştir. O güne kadar Kûfe valiliğine bağlı bir uç vilayeti olarak yönetilen Musul; Azerbaycan ve Ermeniyeye bölgeleriyle birleştirilerek veya müstakil olarak yapılandırılarak doğrudan merkeze bağlı "el-Cezîre Eyaleti" hâline getirilmiştir (Yınanç, 1932, s. 1). Abdülmelik, kardeşi Muhammed b. Mervân'ı bu yeni ve stratejik eyaletin valiliğine atayarak bölgeyi Emevî iktidarının kuzeydeki en güçlü garnizonu hâline getirmeyi hedeflemiştir.

3.4 Emevîlerin son dönemi ve Hâricî tehdidi

Abdülmelik b. Mervân'ın idarî reformlarına rağmen Musul ve el-Cezîre bölgesi, Emevî iktidarının son yarım asrında Hâricî isyanlarının yıkıcı etkisine maruz kalmıştır. Bölgenin engebeli coğrafyası ve merkezi otoriteden uzak yapısı, özellikle Şebîb b. Yezîd ve daha sonra Dahhâk b. Kays liderliğindeki Hâricî gruplar için ideal bir hareket alanı sağlamıştır. H 127-128 (745-746) yıllarında Dahhâk'ın Musul'u ele geçirip hutbe okutacak güce erişmesi, Emevîlerin kuzeydeki savunma hattının çöktüğünün habercisiydi. Bu isyanlar, Şam ordusunun lojistik ve askerî enerjisini tüketerek, Abbâsî ihtilalini gerçekleştiren Horasan ordularının Büyük Zap Suyu kıyısında Emevîleri nihai yenilgiye uğratmasına (750) zemin hazırlamıştır (Demircan, 2014, ss. 171-188; Wellhausen, 2000, ss. 64-69).

Sonuç ve Değerlendirme

Musul'un İslam fethinden Emevî iktidarının sonuna kadar geçen yaklaşık bir asırlık (637-750) tarihsel serüveni; basit bir sınır karakolunun, imparatorluk coğrafyasının kaderini tayin eden stratejik bir metropole dönüşüm hikâyesidir. Bu çalışma, Musul'un sadece askerî fetihlerle el değiştiren bir toprak parçası olmadığını; İslam devletinin idarî, demografik ve siyasi politikalarının filizlendiği bir ortam işlevini gördüğünü ortaya koymuştur.

Fütuhat öncesinde Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasında sıkışmış bir tampon bölge olan Musul, H 20 (641) yılında Utbe b. Ferkad tarafından fethedilmesiyle birlikte İslam devletinin “kuzey kapısı” hüviyetini kazanmıştır. Hz. Ömer'in stratejik vizyonu, şehri bir geçiş güzergâhı olarak bırakmamış; Basra ve Kûfe örneklerinde olduğu gibi bilinçli bir “emsâr” (garnizon-şehir) politikasıyla tahkim etmiştir.

Şehrin ikinci kurucusu kabul edilen Herseme b. Arfece'nin uygulamaları, İslam şehircilik tarihinin erken ve başarılı örneklerinden biridir. Dağınık yerleşimlerin (kale, manastır, köy) birleştirilmesi, Arap kabilelerinin (özellikle Ezd, Tay, Hemdân, Temim) kabile asabiyesine uygun olarak mahallelere yerleştirilmesi ve ulu cami merkezli kamusal alan inşası, Musul'a İslam şehri kimliğini kazandırmıştır. Bu iskân politikası, bölgenin demografik yapısını kalıcı olarak değiştirmiş ve şehri Kuzey Mezopotamya'nın tartışmasız idarî merkezi hâline getirmiştir.

Emevîler dönemi Musul tarihi, merkeze karşı “çeperin direniş tarihi” olarak okunmalıdır. Şehir, coğrafi konumu ve heterojen nüfus yapısı (Arap, Mevâlî, Kürt, Hristiyan) nedeniyle merkezi otoriteye karşı gelişen hemen her muhalif hareketin (Alid taraftarları, Zübeyrîler, Muhtar es-Sekafî ve Hâricîler) lojistik üssü olmuştur. Özellikle Hucr b. Adî olayındaki kanlı infazlar ve Kerbela sonrası yükselen intikam (se'r) hareketi, Musul'u Emevî ideolojisinin sorgulandığı teopolitik bir merkeze dönüştürmüştür. Hâricî liderlerin (Şebîb, Dahhâk) bölgeyi yıllarca kontrol

altında tutabilmesi, Emevî idaresinin bölgedeki otorite zaafını ve coğrafyanın direnişçilere sağladığı avantajı kanıtlamaktadır.

Siyasî istikrarsızlığa ve sürekli tekrarlanan savaşırlara rağmen Musul, bu dönemde şaşırtıcı bir ekonomik refah ve kültürel birikim elde etmiştir. Dicle nehri ve İpek Yolu güzergâhındaki konumu sayesinde ticaret canlı kalmış, tarımsal üretim (özellikle meyvecilik ve tahıl) devam etmiştir. Şehir; surları, taş döşeli yolları, köprüleri ve camileriyle fiziksel gelişimini sürdürürken; siyasî muhalefetin getirdiği entelektüel canlılık, ilmi hayatın filizlenmesine zemin hazırlamıştır. Emevîlerin yıkılıp Abbâsîlerin kurulduğu süreçte Musul; dil, edebiyat, kıraat ve musiki alanlarında (İbrahim el-Mevsîlî, İshak el-Mevsîlî, İbn Cinnî gibi) gelecek yüzyıllara damga vuracak âlimlerin yetişeceği "Dârü'l-İlim"lerin altyapısını bu kaotik dönemde kurmuştur.

Emevî hanedanının kaderini belirleyen son savaşın (Büyük Zap Suyu Savaşı) Musul yakınlarında gerçekleşmesi tesadüf değildir. Musul, Emevîlerin hem kuzeydeki kalkını hem de içten içe kanayan yarası olmuş; Abbâsî ihtilaliyle birlikte ise "el-Hadbâ" (Kambur) lakabıyla anılan surlarının ardında, bir imparatorluğun çöküşüne ve diğerinin doğuşuna tanıklık etmiştir.

Etik Beyan/ Ethics Statement “Erken İslam Fetihlerinde Stratejik Bir Üs: Musul’un Fethi, İskânı ve Jeopolitik Dönüşümü (637-750)” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinden herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma etik kurul kararı zorunluluğu taşımamaktadır. Makale, Etik Kurulları Yayın Etiği Komitesinin (Committee on Publication Ethics-COPE) yazar, hakem ve editörler için belirtilen kurallardan yararlanılarak oluşturulmuş olan Anasay dergisi etik kuralları çerçevesinde yazılmıştır.
Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik. Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir. Teşekkürler: Bu çalışma için teşekkür beyanı bulunmamaktadır. Yapay Zekâ Beyanı: Herhangi bir yapay zekâ aracı kullanılmamıştır.
Peer-review: Externally peer-reviewed. Double-blind Conflict of Interest: The author declares that they have no competing interest Financial Support: The author declared that this study has received no financial support Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required. Acknowledgments: The authors have no acknowledgments to declare. AI Declaration: The author declares that any of AI tools has not been used for this study

KAYNAKLAR/REFERENCES

- Akyürek, Y. (2016). Muâviye b. Ebî Süfyân’ın Siyasî Kararlarında Kelb Kabilesinin Rolü. *İSTEM*, (27), 79-98.
- AlSayyad, N. (1991). *Cities and Caliphs: On the Genesis of Arab Muslim Urbanism*. New York: Greenwood Press.
- Aycan, İ. (2013). Ziyâd b. Ebîh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 44, ss. 480-482). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Barthold, V. V. (1973). *İslam Medeniyeti Tarihi* (M. F. Köprülü, Çev.). Ankara: TTK Basımevi.
- Belâzurî, A. b. Y. (2013). *Fütuhu’l-büldân* (M. Fayda, Çev.). İstanbul: Siyer Yayınları.
- Bozkurt, N. (1998). Hucr b. Adî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 18, ss. 277-278). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çubukcu, A. (2001). İyâz b. Ganm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 23, ss. 498-499). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Darkot, B. (1960). Musul. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 8, s. 768). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Demircan, A. (2014). *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Dîneverî, (2017). *el-Ahbaru't-Tıval-Eskilerin Haberleri*, (Z. Akman, H. Z. Temur, Çev.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları
- Djait, H. (1986). *Al-Kufa: Naissance de la Ville Islamique*. Paris: Maisonneuve et Larose.
- Ebü'l-Ferec el-İsfahânî. (1995). *El-Eğânî* (C. 17). Beyrut: y.y..
- Fayda, M. (2020). *Allah'ın Kılıcı Halid Bin Velid*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Gündüz, A. (2020). Musul/Osmanlılar dönemi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 31, ss. 363-367). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hasan, H. İ. (1987). *İslam Tarihi I* (İ. Yiğit ve S. Gümüş, Çev.). İstanbul: Kayihan Yayınları.
- Hitti, P. K. (1989). *İslam Tarihi* (S. Tuğ, Çev., C. 1). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Honigmann, E. (1971). Musul. *MEB İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 8, ss. 739-741). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İbn Battûta. (2000). *İbn Battûta Seyahatnâmesi I* (A. S. Aykut, Çev.). İstanbul: YKY Yayınları.
- İbn Havkal. (1938). *Kitâbu Sûreti'l-arz* (J. H. Kramers, Yay., C. 2). Leyden: Brill.
- İbn-i Habîb. (2018). *El-Muhabber*, (İsmail Güler, Çev.), Ankara, Ankara Okulu Yayınları
- İbnü'l-Esîr, (1987). *El-Kâmil fî't-târîh* (C. 2-4). Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Fakîh, (1967). *Kitâbü'l-buldân* (E. J. Brill, Yay.). Leiden: Brill.
- Kapar, M. A. (2018). Fethinden Emevîlerin sonuna kadar Musul. T. Akay ve S. Tekir (Ed.), *Tarihi Süreçte Musul ve Musul Sorunu* içinde. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları.
- Kazvînî, (1969). *Asaru'l-bilad ve Ahbaru'l-ibad*. Beyrut: Sadır Kitabevi.
- Kudâme b. Cafer. (1981). *El-Harac ve Sinaatü'l Kitabe*. Bağdat: y.y..
- Le Strange, G. (1905). *The Lands of The Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia From The Moslem Conquest to the Time of Timur*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis, B. (2000). *Tarihte Araplar* (H. D. Yıldız, Çev.). İstanbul: y.y.
- Makdisî, (1906). *Ahsenu't-tekâsîm fî Ma'rifeti'l-ekâlîm* (M. D. De Goeje, Thk.). Leiden: Brill.
- Nu'mânî, Ş. (1986). *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi* (T. Y. Alp, Çev.). İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Ostrogosky, G. (1981). *Bizans Devleti Tarihi* (F. Işıltan, Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Önkâl, A. (1991). Arfece b. Herseme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 3, s. 354). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (1995). Eşter. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 11, s. 487). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Robinson, C. F., (2000). *Empire and Elites after the Muslim Conquest: The Transformation of Northern Mesopotamia*. Cambridge: Cambridge University Press
- Sakkâr, S. (2006). Musul. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 31, ss. 361-362). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sarıçam, İ. (2001). İyâd (Benî İyâd). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 23, s. 496). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Söylemez, M. M. (2004). Emevi İktidarına Karşı Kûfe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi. *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (6), 31-48.
- Şeşen, R. (1993). Cezîre. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 7, s. 509). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şibli, M. (1928). *Sadr-ı İslam*. İstanbul: [y.y.].
- Taberî, (2018). *Tarihu't-Taberi: Taberi Tarihi* (C. Saylık, Çev.), (C. 4-5). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

- Tellioğlu, İ. (1996). *Hicri Birinci Asırda Musul* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Tümer, G. (1993). Circûs. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 8, s. 26). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Watt, W. M. (1981). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (E. R. Fırlı, Çev.). Ankara: Umrân Yayınları.
- Wellhausen, J. (1901). *Die Religiös-Politischen Oppositionsparteien im Alten Islam*. (Türkçe Çev: *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, Çev. F. Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 2020)
- Ya'kubî, (1992). *Tarihu Ya'kubî* (C. 1-2). Beyrut: y.y.
- Yâkût el-Hamevî. (2011). *Mu'cemü'l-büldân* (C. 1-7). Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Yınanç, M. H. (1932). *Musul ve el-Cezire'de Oğuz Türkleri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Yiğit, İ. (2012). Tevvâbîn. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 41, ss. 49-50). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yiğit, İ. (2020). Muhtâr es-Sekaf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 31, ss. 54-55). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zehebî. (1987). *Tarihu'l-İslam* (C. 4). Beyrut: y.y.
- Zeydan, C. (1976). *İslam Medeniyeti Tarihi* (Z. Meğamiz, Çev., C. 2). İstanbul: Üçdal Neşriyat.